De Duitse Orde: *nog alom in Gemert aanwezig. Het leeuwtje bij de trap van het hoofdgebouw van het kasteel – met op de achtergrond de kruidenbak in Gemertse kleuren, en op elk heel uur trekken de Duitse Ridders voorbij boven de deur van het Gemerts gemeentehuis.* (foto's: SvW)

Invloed van de Duitse Orde

In het overgrote deel van de transportakten kijkt op de achtergrond de Duitse Orde mee. Bij veel van de verkochte huizen en stukken grond hoorde namelijk een bepaalde cijnsbetaling op *'t huijs van Gemert*, waarmee hetzelfde werd bedoeld als met de latere omschrijving *aen de Commanderije*. Het populairst, voor zover belasting

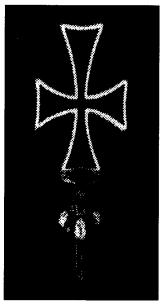

betalen populair kan zijn, was een hoeveelheid rogge, bijna altijd in *vaten* uitgedrukt (een vat komt overeen met bijna 7 kilo). Maar de Gemertse bevolking bracht ook diverse

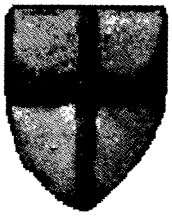

andere zaken naar het poortgebouw van het kasteel, wat toen nog voorzien was van twee zijvleugels waarin alles kon worden opgeslagen. Hoenderen, *smael hoender* (kuikens) en *capuijnen* ('gesneden haantjes', wellicht daarom ook de verbinding Sinterklaas-kapoentje, te lezen als Sinterklaas' kapoentje, het meest ondeugende Zwarte Pietje van de Sint)[9] deden het als cijns ook heel goed. Wat dat betreft is er dus niet veel veranderd; we weten allemaal dat iedere Gemertenaar die iets te week-

hartig is om het teveel aan hanen in de ren zelf te slachten, de gevederde vrienden dumpt op de grasvelden van het kasteel. Dat geldt weer niet voor de toenmalige *voeders torf, raepsaet*, haver, kaas, boter, eieren, *lijnwatte laecken* en zelfs peperkoek. Daarnaast kon je ook in stuivers en kleinere muntjes betalen.

Haantjes op het grasveld van het kasteel, daar neergezet door een Gemertse vegetariër? Deze maquette, gemaakt door dhr. Van de Wijngaard, tentoongesteld op de zolder van het Gemertse donjon, laat het poortgebouw zien mét de dubbele aanbouw. (Foto's: SvW)

Ieder gezin, iedere hoofdbewoner werd daarnaast aangeslagen voor de dorpslasten. Deze bijdrage wordt in de akten nooit gepreciseerd, en was dus blijkbaar voor iedereen duidelijk.

Er bestond ook nog een "boschpacht" en er was een Kerst- en een Paasbede, maar vermeldingen van die belastingen zijn zeldzaam.[10]

Het lijkt alsof de belastingdruk dramatisch groot was. Maar de cijnzen waren voor 'eeuwig' vastgesteld, inflatiecorrectie bestond nog niet en op den duur vielen de lasten makkelijker op te brengen. Bovendien stond, zeker bij de grotere hoeven, tegenover de belastingplicht een voorrecht. Het recht van een heijmaat gaf de pachter of eigenaar de kans om op de gemeentegronden hei te gaan maaien en heibulten te splitsen, voor de stal. De hoeven van de Commanderie hadden een vaste plek, de vrije hoeven hadden gezamenlijk ook een deel van de hei, en zelfs de maaidag stond vast:

> "Jan Valx heeft overgegeven aan Jan Eijnsen van den Laer het recht van een *heijmaet* die hij heeft te Gemert *daer die vrij hoeven meijen*, om daar elke woensdag te maaien."[11]

Een in moderne ogen vervelend en naar fenomeen was het recht van *bastartdije*, waarbij de (land)commandeur bij een nalatenschap het voorkeursrecht had, wanneer de erfgerechtigde een bastaard, een onecht kind was, niet *in echte* verwekt. Vooral in de 15e en 16e eeuw maakten de hoge heren nog wel eens van dit privilege gebruik.

De heren van Gemert vonden dat de wind van hen was. Althans, de molenwieken van de Gemertse molens moesten onbelemmerd kunnen draaien, en er was in Gemert volgens de commandeur – de bevolking had daar een andere mening over – molendwang. Inwoners van Gemert mochten hun graan niet elders laten malen![12] De mulders dienden zich nauw te houden aan de pachtcontracten, gesloten met de commandeur. Met name onderhoud en uit te voeren reparaties aan de windmolens, de watermolen en de rosmolen werden zeer gedetailleerd beschreven. Tegen betaling van 45 mud rogge en nog wat peper en gember mocht de molenaar een jaar lang de mulder zijn. Hij genoot dan bovendien het voorrecht van het gebruik van een koeweide in het Molenbroek, en de bestelling van 2½ el laken voor een nieuwe tabberd.[13]

"Anno 1544 heeft heer Hanrick van Eijnatten, commandeur des huis van Gemert, doen maken een houten windmolen die is opgeleverd op 14 oktober van dat jaar. Heer Henrick van Hochkercken der Duitse Orde krijgt de eerste zak met koren *daer op getogen*, heer Hanrick van Eynatten (een natuurlijke zoon van de commandeur) de tweede zak en Goeyart Moeijen de derde zak."

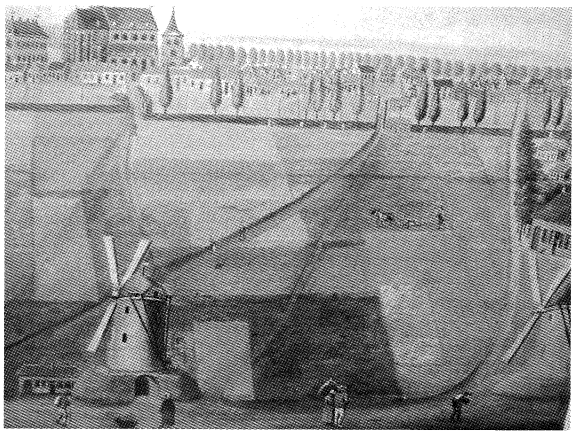

Twee van de drie molens op de rand van de Molenakker. Links de molen in de huidige Molenakkerstraat, op de plaats die wat oudere Gemertenaren hebben gekend als "Winkelmolen" en rechts de molen op de plek van de latere melkfabriek/theater "De Eendracht". (Detail van een anoniem schilderij uit ± 1840, Noordbrabants Museum, (foto: SvW)

"Anna Margaretha van Boxtel, weduwe van Daniël Kievits, mulderinne, bij requisitie aan den Hoogwaardigste Heere Caspar Anton, vrijheer van Belderbusch, landcommandeur der Ballije Alden Biessen, aangezien binnen deze Grondheerlijkheid Gemert geen olie- en *rhunnmolen* staat, heeft verzocht om op haar kosten en grond zo'n molen te mogen stellen. Dat is op 22 oktober 1768 *genadigst* toegestaan. Op 16 mei 1770 is door de twee jonge kinderen van meester P.A. de la Court de eerste steen voor deze molen gelegd."[14]

Toen commandeur Hendrik van Holtrop in de eerste jaren van de 17e eeuw het poortgebouw van het kasteel liet bouwen, vond hij dat het huiske dat tegenover dit nieuwe gebouw stond, aan de rand van het Goorswinckel, maar afgebroken moest worden, om zo voor het *heerenhuijs* (het kasteel) alle *pericelen ende inconvenienten van roverijen des crijchsvolck* zo veel mogelijk te voorkomen. Maar heer Hendrik was de beroerdste niet. Na een schikkingsvoorstel van onder andere pastoor Strijbosch betaalde de commandeur 200 Brabantse gulden schadevergoeding aan de eigenaar.[15]

Op een ander front liet de Orde zich van een vriendelijker kant zien. De Duitse Ridders hadden al in een heel vroeg stadium, gezien de naam hoogstwaarschijnlijk in de tijd van landcommandeur Iwan van Cortenbach (begin 15e eeuw), een soort fonds in het leven geroepen, de zogenaamde *Cortenbachse Renten*, waaruit de Gemertse inwoners tegen een redelijk tarief (meestal 3%) geld konden lenen. Vooral bij de aankoop van een stuk gemeentegrond, woeste gronden met het doel die te ontginnen, werd deze fundatie aangesproken. Overigens onderkenden de commandeur en zijn meerderen het belang van ontginning, en daarom werden ook de andere voorwaarden zo gunstig mogelijk gehouden, zoals een lage grondprijs en het cijnsvrij houden van het stuk grond tot drie jaar na de ontginning.

Naast de aankoop van grond was de wederopbouw van een afgebrand huis evenzeer een goede en geaccepteerde reden om aan te kloppen bij de rentmeester der Cortenbachse Renten. Zo kon een door brand gedupeerd gezin onverwijld weer bouwen aan een nieuw onderkomen.

Het belang van onderwijs werd door de Orde eveneens onderkend. Bekend is het verhaal van landcommandeur Ruijschenbergh die niet alleen de Latijnse school stichtte, maar daarbij ook nog eens genereus een twaalftal studiebeurzen in het leven riep, waarvan zes expliciet voor Gemertse jongens. In 1593, een jaar of zes na de stichtingsdatum van de Latijnse school, bevestigde Frans Schenckels van mijnheer Henrick van Ruijschenbergh 1100 gulden te hebben ontvangen, voor het huis waarin 'nu tegenwoordig' de school is.[16]

Niet alleen Van Ruijschenbergh stelde 'schoolse' daden. Ook "*Wij, van Godts Genaede Damian Hugo, kardinaal van Schonborn, landcommandeur der Balleijen Hessen, Biessen en de Nederlanden,*" liet op 15 maart 1718 weten dat ten voordele van de Latijnse school en tot meerder gerief der studerende jonkheid zesendertig percelen uit de gemeente in het openbaar verkocht zouden worden, om met de opbrengst een derde meester voor de school te kunnen onderhouden.[17] Wel had de landcommandeur het dringend verzoek om de te verkopen stukken grond, mits dat doenlijk was, met enig houtwas te beplanten.

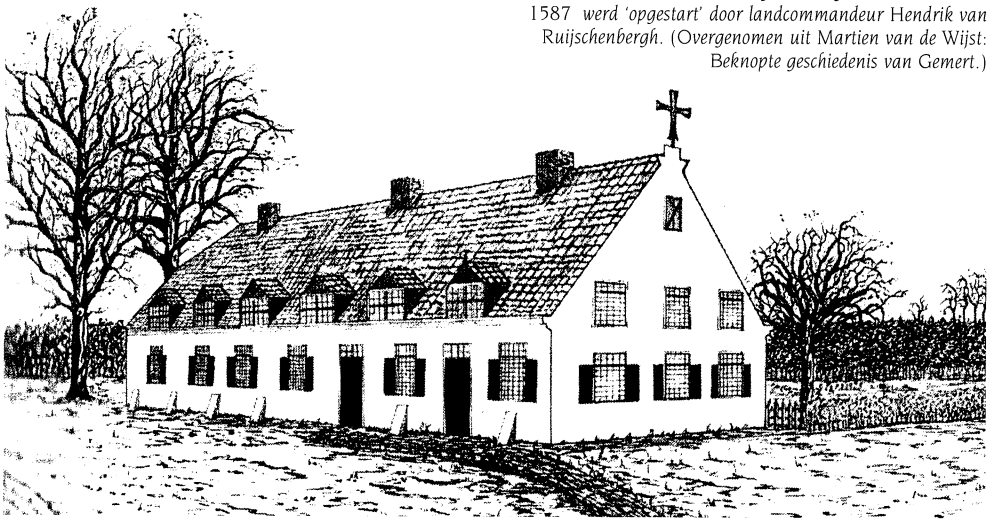

Petrus Alnus, de Latijnse School. Reconstructietekening. Zo moet de school er ongeveer uitgezien hebben die in 1587 werd 'opgestart' door landcommandeur Hendrik van Ruijschenbergh. (Overgenomen uit Martien van de Wijst: Beknopte geschiedenis van Gemert.)

Toen Caspar Beijnen, conrector der Latijnse school, in 1768 overleed, werd een inventaris van zijn goederen in de conrectorswoning opgemaakt. Een hele kleine greep uit het 'aanbod':
In de kamer: een ledikant met blauw zijde behangsel, vier landkaarten, drieëndertig stropdassen, een Mariabeeld, een bibliotheek met 55 titels en de schoolregisters.
In de keuken: een dozijn Delftse borden, een metalen mortier (!), een hangend huishorlogie en een barometer.
Op de geut of achterkeuken: een blaasbalg, een vuurijzer, tang, een blaker, koffiepotten en een suikertang.
Op de opkamer: een wekker, slaapmutsen, een hoed, rottings, een bruin damasten nachtjapon, zilveren hemdknoppen, twee zilveren zakhorloges en zilveren schoengespen.
Op het achterkamertje: een fluwelen mof, een Christus aan het kruis en een aantal brillen.
Op de zolder: een mollenval en braadpannen.
Op de drie bovenkamertjes: een bed- en hoofdpeluw, een spinnewiel, een partij flessen, enig timmergereedschap en twee halve varkenskoppen.

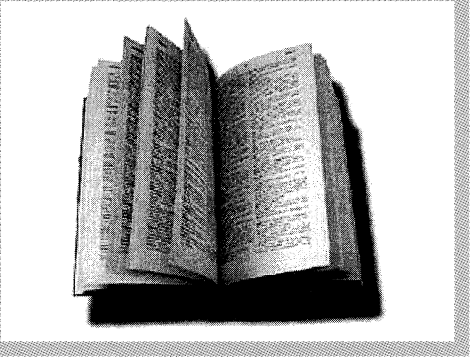

Voor zo'n dorp als Gemert was het trouwens wel handig om de machtige Duitse Orde als 'heer' te hebben. Kwesties met buurdorpen werden veelal in het voordeel van Gemert beslist, omdat met name de Raad van Brabant, het rechtscollege dat in Brussel namens bijvoorbeeld keizer Karel V of diens zoon Filips II recht sprak, de oren wat eerder liet hangen naar de machtige Duitse heren dan naar het dorpsbestuur van een dorp in een verre uithoek van Brabant. Bekendste voorbeeld is de bijna honderd jaar durende ruzie over overgestoken koeien en het onderhoud van de *Beecksche graeff*, die wij beter kennen als de Snelle Loop.[18]

En het was toch wel héél chique toen *Gimmert* werd aangeduid als "de Vrije Heerlijkheid van Hare Keizerlijke en Koninklijke Majesteit van Hongarije en Bohemen!"[19]
Ronduit aardig was het dat wanneer iemand iets van waarde had en dat niet in huis durfde te houden, het opgeslagen of bewaard mocht worden op het kasteel. Wel zo safe![20] En de werkgelegenheid in het dorp was ook gediend met de aanwezigheid van de Duitse Orde. Op het kasteel liepen onder andere een stalmeester, een *scheffenaer* (een hofmeester), een bakker, een *camerlinck*, een voerknecht, een tuinier en een bouwknecht rond.

Een feestdag, of beter een feestweek, was het wanneer de nieuwe commandeur of zelfs de landcommandeur kwam kennismaken. Dan volgde de plechtige inhuldigingsceremonie, iets waar de dorpelingen al weken naar hadden uitgekeken en waarvoor de schout, schepenen, borgemeesters, kerk- en Heiligegeestmeesters al wekenlang in de stress lagen, want zij moesten alles vlekkeloos organiseren.[21]
Tijdens de inhuldigingsweek gaf de nieuwe landcommandeur ook altijd een rondje "gratie verlenen" weg. Kleine criminaliteit, waaronder opvallend veel messentrekkerij, kon dan worden witgewassen in een sopje van "heerlijke" goedgunstigheid.[22]
De commandeurs van Gemert hadden de beschikking over een huis in 's-Hertogenbosch. Hendrick van Eijnatten schaftte zich in 1540 een huis aan de Wijmoelenberch in die stad aan.[23] Dat was naast het pand dat de Commanderij al bezat sedert 1426, het Refugiéhuis van Gemert.[24]
En commandeur Godert van Aer kocht in 1577 "de gerechtigheid in de Aa", en een jaar later het viswater in de Aa "neven die Horste", dat aanvankelijk door de naburen van Aarle-Beek beleend was. Van Aer was duidelijk een visliefhebber.[25]

Een andere liefhebberij van heer Godert komt naar voren in een akte van 10 mei 1583:

> "Alsoe mijnheer Godaert van Aer had Wolff Franck en Jan Aerts Verhaegen tot momboirs aangesteld van zijn dochter Merike, verwekt bij Truijcke Maes, en van Jan en Agnees, ook kinderen van heer Godaert, maar nu verwekt bij Anna Dericx dochter."

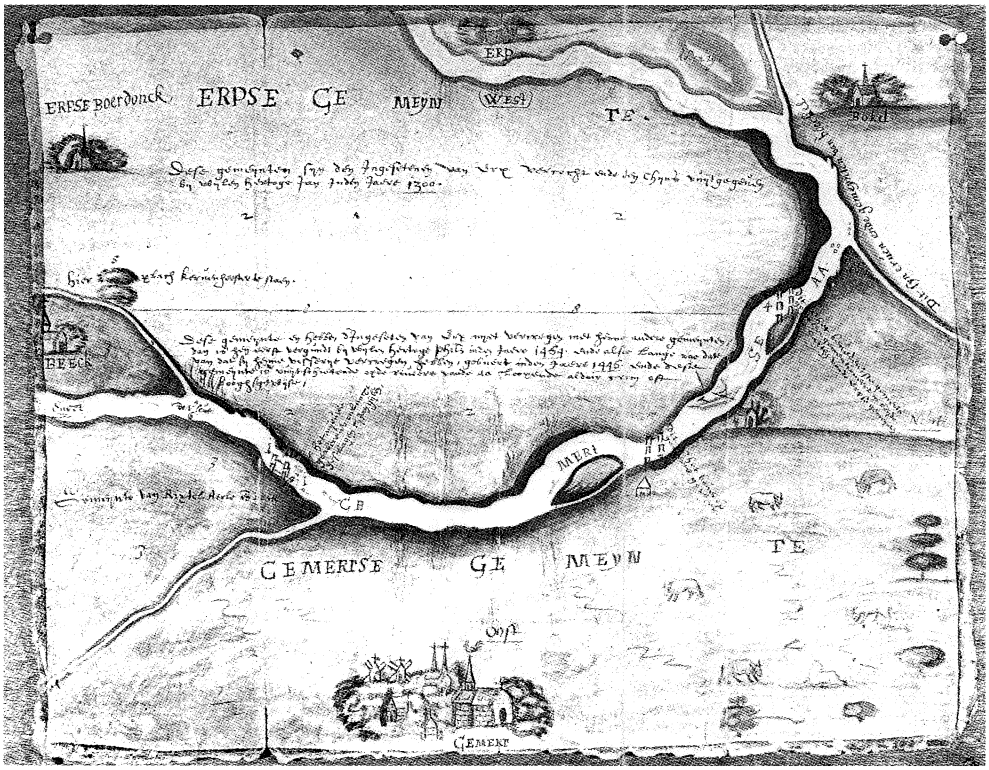

De geweren in de Aa, oftewel de visfuiken die in de rivier zijn getekend. Links ligt Beek, rechts Boekel, boven Erp en beneden Gemert.
(Proceskaart uit ca. 1624, afkomstig uit de collectie Cuijpers van Velthoven, opgenomen in de kaarten- en prentenverzameling, inv.-nr. 1757 van het Rijksarchief in Den Bosch)

Verder had de Duitse Orde de wet, orde en gezag hoog in het vaandel staan. Dat blijkt uit verordeningen tegen messentrekkerij en de bepalingen over hoeveel bezit iemand diende mee te nemen vooraleer hij zich in Gemert mocht vestigen. Dat manifesteert zich in de bemoeienis met religieuze zaken (*niemant en sal van Luteren noch van sijn secte of gelove vermanen in 't goet of in 't quat*) en het verbod voor *buijtenluijden* om in Gemert om een aalmoes te vragen. Het uit zich in de bepalingen over het gedrag in de herbergen – met name de schietoefeningen van de gilden vanuit d'n hof van de herbergen waren een doorn in des overheids

oog - en de uitdrukkelijke vermaning niet langer dan één dag kermis te houden. Het is te zien aan het verbod op *sweren en vloeken* (straf: een maand op water en brood en dan op het schavot de tong doorstoken) en het tegengaan van het aloude gebruik van *taeffelen* (toffelen, volksgerichten waarbij personen die de dorpseer aantastten het moesten ontgelden). Op stropen stonden strenge straffen. Gherit, de zoon van Loij van Nunhem, kan u er alles over vertellen. Hij heeft maanden gezucht in de kerker (*de gevenckenisse op ten huijs van Gemert*) omdat hij een paar konijnen had gestrikt. Ook op illegaal vissen in de Wijer, het viswater van de commandeur, en op houtdiefstal werd streng gecontroleerd, en het viel dus

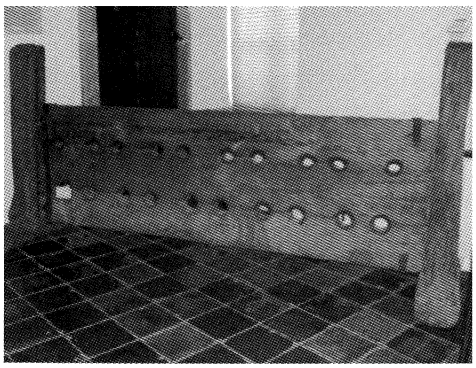

De tong doorstoken, de vingers of hoofden afgehakt, beelden die passen bij ons beeld van de donkere middeleeuwen. Dan toch maar liever in de pilorijn, bedoeld voor collectieve schandstraf. Vaker voorkomend is de schandpaal of kaak, waaraan één persoon vastgebonden werd. (Foto: SvW)

ook onmiddellijk op toen de bewoonster van het Gulden Huijs in Rixtel elf Gemertse bomen liet ontvreemden door haar schout, haar vorster en enkele andere Rixtelse mannen. Het waren echter niet alleen 'buitendorpers' die Gemerts hout stalen. In juni 1578 is een uitgebreid getuigenverslag vastgelegd, waardoor we het onderzoek naar de daders van een heesterdiefstal in het Molenbroek tot in detail kunnen volgen. Zullen we de commandeur even letterlijk aan het woord laten? Dan weten we hoe hij sprak! U moet wel verdisconteren dat hij boos was, vanwege zijn vermiste heesters! *Neen, ben in willens geweest, want ick bij u quaeme, solt u vraegen, van alsulcken daet als daer geschiet is, daer in 't Moelenbroeck, veele ende verscheijdenen cleijne heesterkens uuijtgestoken sijn, op mijn ordens erve, dien in u velt geset sijn. Dat heeft gedaen der weert of der gast, als ick genogsaem betuijgen zal, met diverse persoonen.*

Na een dialoog met een aantal verdachten en getuigen eindigt de commandeur met een wetenswaardigheid die u ook maar in acht moet nemen: **Het woord moet door de keel gaan, dat de man doet hangen!**
Hoewel er lang niet zoveel 'gehangen' werd als het gangbare beeld van de late middeleeuwen ons doet geloven, waren de straffen zeker niet mild te noemen. Tenminste, wanneer er sprake was van recidive. Het is opvallend dat de eerste overtreding of misdaad zowel door de benadeelden als door de overheid met mildheid tegemoet werd getreden. Bij herhaalde narigheden lag dat echter héél anders. Met gevouwen handen en gebogen knieën met luide stem je spijt betuigen, hielp dan niet meer...
Maar, zoals gezegd, de commandeur kon ook vergevensgezind zijn. Goert van Kessel had een paar zwarte boksen met een wambuis en een *nastelwambisken* én 30 stuivers in Boerdonk gestolen – deze wandaad zal daar het gesprek van de week geweest zijn – en was zo ongeveer op heterdaad betrapt en gevangen genomen. 'Nu' (ja nu, allicht, zo kunnen u en ik het ook) toonde Goert groot berouw en leedwezen en de commandeur was daar dus gevoelig voor![26]
Adam van Hout was in de nabijheid van het kasteel een sloot aan het vegen, toen commandeur Van Aer passeerde en aan hem vroeg: "Denk je soms dat die sloot van jou is?" Adam antwoordde: " Ja, ik houde deze grave

voor Godt ende mijne." Heer Aer ging daar niet tegenin![27]

We komen het allemaal tegen in het Gemerts schepenprotocol.[28]

> "Op verzoek van de schout is Wouter Cnoep voor ons gekomen, op de brug van het kasteel, buiten de poort, en hij heeft *ghekent ende gheleijt* (bevestigd) dat Jan Ansems Smets, de man van Lijsbet, 's nachts het *vell* (huid, een stuk leer) van de broer van Wouter heeft gestolen en op zijn wagen heeft geladen en daarna *heymelic* heeft verborgen." (1483)

En als je dan de pineut was en in afwachting van het proces de stenen van de kerker al dertig keer had geteld, dan kon je alleen maar hopen dat je familie pogingen ondernam om je overgeplaatst te krijgen naar het huis van de vorster. Daar werd je dan weliswaar in de ijzers gezet, maar dat was blijkbaar stukken comfortabeler dan in die diepe kelder onder het kasteel.[29]

Uiteindelijk kwam de Duitse Orde zelf in zwaar weer. In april 1793 kon de landcommandeur nog laten zien wie de baas was, door een fikse boete op te leggen aan Gemertenaren die zich bij de aankomst van de *Fransche Nationaale* hadden misdragen (lees: hadden geheuld met de Franse revolutionairen). Die bestraffing was ook niet zo moeilijk, want de Fransen waren weer vertrokken, en het dorpsbestuur durfde de reden van een 'begrotingstekort' van 2000 gulden toe te schrijven aan de "excessen van de Fransche Nationale krijgsbenden". Maar die benden zouden terugkeren! In de protocollen is het eerste teken van de Franse Tijd de brief van "borger" (denk aan de revolutionaire aanspreektitel "citoyen") Reinier van der Putten, die op 15 ventose, 3e jaar

De ingang van de kerker in de kelder van het Gemertse donjon. (Foto: SvW)

(de republikeinse kalender, maart 1795) wees op het feit dat drossaard Meijer, bij het naderen van "onze brave wapenbroeders" was gevlucht, en zijn post als drost en fungerend secretaris op schandelijke wijze had verlaten. Daarom bood de schrijver, eertijds schepen maar in die functie geschorst vanwege zijn patriotse en vrijheidslievende manier van denken, zich voor de post van secretaris aan. Het zal niet aan Van der Putten hebben gelegen, maar drie maanden later wees het gemeentebestuur (nu de "Representanten alhier vergaderd zijnde") op de hongersnood die heerste, met *zoo groote en gevaarlijke gevolgen*. Een ander gevolg van de komst van de Fransen was een geheel nieuw fenomeen: politiek gekissebis! Eindeloos gedoe over het alsnog meetellen van de ontbrekende stemmen (afwezigen) van de vorige vergadering en het wel of niet geoorloofd nemen van dergelijke besluiten van **niet** door het volk gekozen representanten (inbreng van borgemeester Jacobus Roefs). En nog iets typisch: in januari 1798 verkochten alle eerwaarde heren van Gemert hun huizen én hun meubels, tot de chocoladekopjes en de turkse muts en de glasgordijnen aan toe. De kopers waren steeds familieleden. Natuurlijk, want als de Franse repressie jegens de geestelijkheid voorbij zou zijn, kon alles zo weer teruggegeven worden. Maar intussen eiste de inspecteur van het "Enregistrement et du Domaine" te Ravenstein van de gemeentesecretaris van Gemert alle gepasseerde akten voortaan te rapporteren. Gemert werd gepromoveerd (?) tot hoofdstad van het kanton Gemert-Uden-Boekel-St. Anthonis.

Voor griffier Van Orthen van het Vredegerecht van Uden verschenen de burgers Willem Nicols, wijnkoper, en Stephanus Bodenstaff, chirurgijn, inwoners van Uden, en zij hebben verklaard dat burgeresse Romualda Wouters, ook uit Uden, van goed gedrag en verstand is. Wel is zij een weinig doof.
1 Messidor // 19 juni 1798.

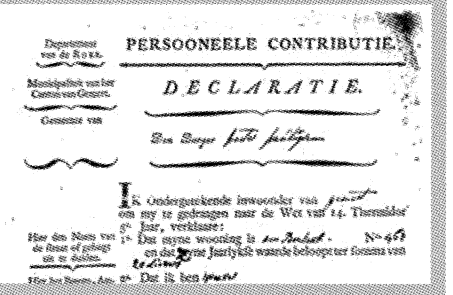
PERSOONEELE CONTRIBUTIE.

DECLARATIE.

IK Ondergeteekende inwoonder van ... om my te gedragen naar de Wet van 14. Thermidor ... jaar, verklaare:

1°. Dat myne woonning is ... N° 49

2°. Dat ik ben ...

De schepenakten werden steeds vaker in de Franse taal opgeschreven.Tja, de Duitse Orde had niets meer in te brengen. De doodsteek voor de Duitse Ridders is voor wat betreft het schepenprotocol gedateerd op 20 oktober 1807. Het was de dag waarop ene heer Schumachers, lid van de Commissie van Administratie te Breda, in overeenstemming met het decreet van Zijne Majesteit de Koning van Holland (Lodewijk Napoleon), alle eigendommen van de Commanderie kwam opeisen: het kasteel met neerhuis, schuur, verdere gebouwen, tuin en vijvers, twee windkorenmolens, zeven hoeven, diverse percelen grond, bos, erfpachten en tienden. Aan bijna zes eeuwen verbondenheid tussen de machtige Duitse Ridderorde en dat *dörpke* in een uithoek van Brabant was een einde gekomen![30]

Uit de (Franse) tijd, toen Gemert hoofdstad van het kanton Gemert was, binnen het departement van de Roer, in de laatste jaren van de 18e eeuw.

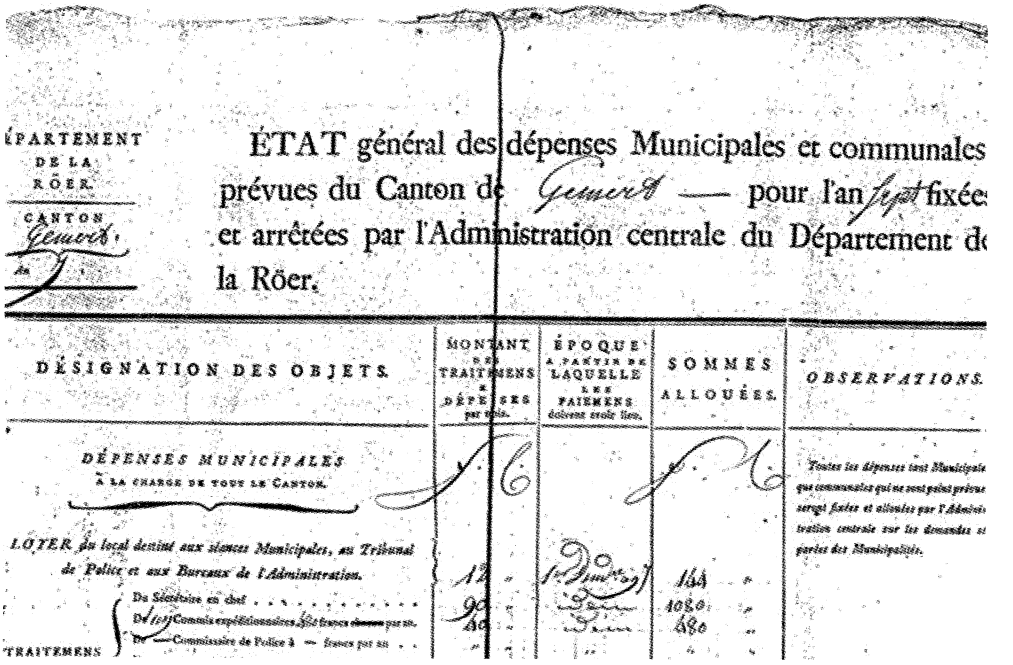

PARTEMENT DE LA RÖER.

CANTON Gemert.

ÉTAT général des dépenses Municipales et communales prévues du Canton de Gemert — pour l'an fixées et arrêtées par l'Administration centrale du Département de la Röer.

DÉSIGNATION DES OBJETS.	MONTANT DES TRAITEMENS & DÉPENSES par mois.	ÉPOQUE A PARTIR DE LAQUELLE LES PAIEMENS doivent avoir lieu.	SOMMES ALLOUÉES.	OBSERVATIONS.
DÉPENSES MUNICIPALES À LA CHARGE DE TOUT LE CANTON.				Toutes les dépenses tant Municipales que communales qui ne sont point prévues ci-après faites et allouées par l'Administration centrale sur les demandes et pièces des Municipalités.
LOYER du local destiné aux séances Municipales, au Tribunal de Police et aux Bureaux de l'Administration.	12	1er Janvier	144	
TRAITEMENS Du Secrétaire en chef	90		1080	
De Commis expéditionnaires, fixé à francs chacun par an.	40		480	
De Commissaire de Police à francs par an . .				